

Наталія СЕРЕДА
аспірантка ЛНАМ

“ТУТ ПОХОВАНИЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ІВАН СІРКО” (ІСТОРИЯ СТВОРЕННЯ МЕМОРІАЛУ)

Анотація. У статті розкриваються етапи спорудження меморіального комплексу на похованні козацького отамана І. Сірка, аналізуються художні особливості ансамблю. На матеріалах польових досліджень автора встановлені прізвища скульпторів і майстрів, причетних до появи меморіалу на кожному з етапів його історії.

Ключові слова: меморіальний комплекс, портретне погруддя, художні особливості ансамблю.

Козаччина — одна з найлегендарніших сторінок історії українського народу. Козацький дух є компонентом національної ідентичності чи не кожного українця. У часи запорізького козацтва центром воєннополітичних баталій, місцем розташування п'яти Запорозьких Січей була територія сучасної Нікопольщини. Поблизу села Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області була розташована Чортмлицька Січ. Тут є могила кошового отамана Запорізької Січі Івана Дмитровича Сірка, ім'я якого ще за життя було овіяне легендами, а після смерті, ось уже впродовж трьохсот років, у народній уяві обростає фантастичними сюжетами.

Іван Сірко (початок XVII ст. — 1680 р.) походив, вірогідно, з української православної шляхти. Місцем народження Сірка було Поділля, ймовірно Вінниччина. Зовнішній вигляд І. Сірка та його характер суперечать стереотипним уявленням, які склалися в художній літературі: кошовий отаман мав зріст трохи вище середнього, правильні риси обличчя [1, 19]. Польський король Ян Собеський, коли був ще головнокомандувачем військ Речі Посполитої, зустрічався із Сірком у Брацлаві 1671 р. і писав тоді у своєму листі: “Сірко чоловік дуже тихий, поступливий, лицарський і, здається, дуже зичливий, має

Пам'ятник Іванові Сіркові, встановлений запоріжцями

Реконструкція зовнішності Івана Сірка, за **Г. Лебединською**

Пам'ятний знак на місці старої могили Івана Сірка. 1990 р., Капулівський мис

О. Ситник, А. Білик, С. Духовенко.
Бюст Івана Сірка. 1956 р.

Сучасний вигляд могили Івана Сірка

В. Шконда.
Погруддя Івана Сірка. 1980 р., Сторожова могила

велике довір'я у козацькому війську” [2, 172]. Джерела засвідчують, що славнозвісний кошовий був глибоко релігійною людиною, аскетом, майже зовсім не вживав алкогольних напоїв, відзначався силою, почуттям власної гідності, воїнською доблестю і високими моральними якостями, хоча щодо ворогів і зрадників вважався суворим і навіть жорстоким [1, 22]. В особі Сірка втілювалися найхарактерніші риси тих, хто іменував себе запорозькими козаками, славними низовими лицарями. Тому запорожці вісім років поспіль обирали його своїм кошовим отаманом, хоча сам Сірко і не завжди прагнув цього.

За відомостями Д. Яворницького, Сірко вперше виступив на історичну арену у званні полковника й кошового запорозьких козаків, і відтоді впродовж 26 років, від 1654 р. по 1680 р., “фігурував між запорозькими і українськими козаками, створюючи головний фокус свого часу у всьому Запорозжжі і в цілій Україні” [3, 232]. Дослідник історії українського козацтва і визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. В. Голобуцький зазначає, що “Сірко у принципових питаннях завжди керувався ідеєю незалежності України” [4, 446].

Помер легендарний кошовий Іван Сірко 1 серпня 1680 р. у себе на пасіці в селі Грушівка (сьогодні затоплена водами Каховського моря). Козацький літописець Самійло Величко, сучасник кошового отамана, так описує похорон Івана Сірка: “Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя у своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до Запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю... знаменито 2 серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська... Поховавши ж його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені й справ” [5, 609].

1709 р., руйнуючи Чортомлицьку Січ, російські військові загони осквернили козацькі могили, знищили і кам'яний хрест, який був на могилі кошового. Лише 25 років потому, повернувшись на свої займища, запорожці відновили давнє кладовище, а замість хреста на могилі отамана встановили камінь з

написом, де помилково вказали датою смерті Сірка 4 травня 1680 року [6]. Цей камінь зберігся до наших днів (фото 1).

Наприкінці ХІХ ст. Д. Яворницький відвідав місця колишніх Запорозьких Січей, зокрема й село Капулівку, розташоване там, де колись була Чортомлицька Січ. Учений писав: “Могила Сірка знаходиться у селі Капулівка Катеринославської губернії, що розкинулось біля гирла річки Чортомлик, де колись була Чортомлицька Січ. Могила знаходиться на городі селянина Миколи Олексійовича Мазая і являє собою невеликий земляний пагорб, обсаджений кучерявими шовковицями та високими тополями і увінчаний невеликою піднятою угору камінною на підставці плитою, на якій зроблені з обох кінців написи” [3, 439]. Цю земельну ділянку з могилою Івана Сірка Д. Яворницький придбав для музею імені О. Поля [7] як одне із заповідних місць, пов'язаних з історією України. Таким чином, могилу охороняв сам учений.

За радянських часів місцева влада впродовж десятиліть із цілковитою байдужістю й недбалістю ставилася до могили отамана. Ще до Другої світової війни неодноразово клопоталися щодо впорядкування пам'ятного місця археологи, але їхні спроби виявилися безрезультатними. “У 1939 р. тодішній голова Нікопольського райвиконкому вважав, що Сірко — “петлюрівець”. Отже, й до могили “ворога” радянської влади, як заявляв він, слід ставитися негативно” [8, 201].

1951 р. експедиція під головуванням наукового співробітника Інституту археології АН УРСР Б. Б. Копилова провела розкопки Чортомлицької Січі, дослідила залишки інших Січей, котрі мали бути затоплені водами майбутнього Каховського моря. Тоді ще вціліла невелика територія колишньої Чортомлицької Січі: частина передмістя й залишки кладовища із занедбаною могилою Сірка. Звернення учасників експедиції до райкому партії, райвиконкому про необхідність дбайливішого догляду за Сірковим похованням викликало різко негативну реакцію [8, 201]. Та серед простого люду знайшлося чимало шанувальників славного минулого України. 1956 року (уже після розлиття Каховського моря) на Капулівському місці встановили чавунне погруддя отамана Івана Сірка роботи дні-

пропетровських скульпторів Олександра Ситника, Анатолія Білика, Семена Духовенка. Портрети Івана Сірка не збереглися, тож дніпропетровські умільці-ливарники взяли за основу отаманове зображення на відомій картині І. Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султанові”.

Постановою Уряду України від 21 липня 1965 р. могилу кошового отамана було взято на Державний облік і під охорону держави як пам'ятку історії республіканського значення. Біля могили встановлено чавунну плиту з написом про те, що могила Івана Сірка перебуває під охороною держави.

У середині 60-х рр. ХХ ст. виникла небезпека повного зруйнування могили: Каховське море підмивало берег, з'явилося кілька яруг, глинистий ґрунт легко сповзав. Громадськість і науковці закликали врятувати поховання. У результаті двох років листування та переговорів між установами всіх бюрократичних рівнів було прийнято рішення про необхідність термінового перенесення праху Івана Сірка в інше місце. Таким місцем мав стати острів Хортиця, де створювали історикомеморіальний музейзаповідник відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР від 18 вересня 1965 р. (№ 911) “Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією Запорозького козацтва”. Передбачалося до меморіального комплексу включити “пантеон кошових отаманів”: перенести на Хортицю прах Івана Сірка; прах останнього кошового отамана Нової (Підпільненської) Запорозької Січі Петра Калнишевського, якого разом з іншою старшиною репресував царський уряд; останки кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого, якому належить заслуга виведення колишніх запорожців з Туреччини та повернення на батьківщину; прах гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, похованого в Ярополчі, неподалік Москви [9, 146].

Постанова Ради Міністрів УРСР приймалася за часів Петра Шелеста, який сприяв розвитку національної культури. Сама ж ідея була результатом великої популяризаторської діяльності Миколи Кіценка, автора гучної на той час книги “Хортиця в героїці і легендах”. Ідею створення козацького меморіалу підтримали відомі діячі української культури та іс-

торичної науки. Але дещо поіншому суть питання зрозуміли на Нікопольщині, яка опинилася перед загрозою втрати найважливішого пам'ятника, що втілював її козацьке коріння. Цілком радянський управлінський апарат Нікопольського району несподівано загальмував виконання Постанови Ради Міністрів, ініціювавши окремий проект створення козацького меморіалу на Нікопольщині. За рішенням райвиконкому біля Сторожової (Бабиної) Могили (курган епохи бронзи), розташованої біля с. Капулівки, було відведено площу, призначену для закладання парку. Сама ж Сторожова Могила мала стати місцем перепоховання Сірка [6].

Керувала роботами археолог Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького Людмила Крилова. Курган над могилою знімали бульдозером ввечері, у дощову й вітряну погоду, при світлі автомобільних фар. Дубова труна з останками була пошкоджена. У труні із зітлілими шматками атласної оббивки було виявлено скелет і череп із залишками волосся і бобрової шапки. 27 листопада останки І. Сірка було розкладено у новій сосовій домовині та поховано на Сторожовій могилі. Наступного дня яму, обкладену цеглою, перекрили бетонними плитами, а згори висипали кілька тонн бетону [10].

Оформили Сторожову (Бабину) могилу з прахом Івана Сірка не найкращим чином. На постамент поставили відлите ще 1956 р. погруддя, а на середині бетонних сходи́в — пам'ятник Сіркові, встановлений ще запорожцями. На постаменті залишили дошку з написом: “Тут була Запорозька Січ”, хоча Бабина могила не входила до території Січі. Біля підніжжя спорудили гранітну стіну й прикріпили ще одну дошку з написом: “Тут похований кошовий отаман війська Запорозького Іван Сірко” [9, 147].

Згодом стало відомо, що Л. Крилова вилучила з домовини череп і окремі кістки Івана Сірка та замінила їх іншими. Представники влади Дніпропетровська офіційно повідомили, що череп Івана Сірка передано 27 листопада 1967 р. до Інституту етнографії імені Міклухо-Маклая Академії наук СРСР, де в лабораторії пластичної антропологічної реконструкції працював професор М.М. Герасимов. Учениця професора Г. Лебединська реконструювала на основі черепа портрет Сірка [10].

Скульптурний портрет отамана експонується у залі № 3 (“Історія України і краю у XIV — XVIII століттях. Запорозьке козацтво”) Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького (фото 2). За реконструкцією Г. Лебединської нікопольський скульптор Валентин Шконда виготовив погруддя Івана Сірка. Чавунну відливку за гіпсовим погруддям доручили формівнику ливарного цеху Миколі Брею.

У рік 300-річчя від дня смерті Івана Сірка (1980) його погруддя, виготовлене 1956 р. за картиною І. Рєпіна, замінили новим (фото 3, 4). Погруддя 1956 р. врятували від переплавки. Тепер воно знаходиться в Капулівській школі (фото 5).

Понад 20 років череп національного героя Івана Сірка залишався у фондах Інституту етнографії Академії наук СРСР у Москві. (Ніхто з організаторів перепоховання не потурбувався про перенесення його в Україну). У часи застою на козацьку тематику взагалі було накладено табу. 1989 р. київський антрополог С. Сегеда за дорученням часопису “Пам’ятки України” забрав череп з Москви й привіз до Києва, де він зберігався у сейфі редакції цього журналу до “вирішення його подальшої долі авторитетною комісією” [9, 148], яка так і не була створена. 1990 р. під час святкування 500-річчя козацтва череп передали до Нікопольської районної ради для вирішення питання про його подальшу долю. Після тривалих дискусій останки Сірка вирішили поховати в одній могилі. Археолог Володимир Ромашко розклав останки у новій дубовій труні, долучивши до них кістки та череп, вилучені 1967 р. 21 серпня 2000 р. їх урочисто поховали. Домовину несли на плечах козаки, за нею вели вкритого малиною попоною коня. Опустили домовину в могилу під грім рушничних салютів. Нарешті останки Івана Сірка були зібрані разом і впокоїлися в одній могилі. Тоді ж було прийнято рішення про реконструкцію могили і перетворення місця поховання у меморіальний комплекс “Могила Кошового отамана Івана Сірка”, занесений до Державного реєстру пам’яток України національного значення. Благоустрій могили, щоправда, був здійснений у провінційному дусі, використовуючи популярну нині тротуарну плитку.

18 грудня 2010 р. у с. Капулівка на Меморіалі славетного

отамана Війська Запорізького низового Івана Сірка відбулося відкриття та освячення каплички та козацької вежі.

Композиція меморіального комплексу, присвяченого І. Сіркові, має величний, урочистий вигляд. Високий пагорб асоціюється з козацькими могилами. На його вершині — постамент простих кубічних форм з погруддям отамана. Скульптор В. Шконда за основу свого твору взяв портрет І. Сірка з реконструкції Г. Лебединської. У цьому погрудді скульптор уникає зовнішніх прийомів героїзації: лише енергійний поворот голови вносить у композицію твору динаміку, посилюючи вольові риси героя-лицаря. Але характеристика образу отамана тут значно ширша. Скульптор трактує образ І. Сірка через призму історії, уникає оповідальності, відкидаючи все другорядне. Тут Сірко — не тільки воїн, який не програв жодної битви, а й політичний діяч, котрий залишив яскравий слід в історії України та Європи.

У композицію меморіалу включено і перший пам’ятник Сіркові, встановлений запорожцями. Кам’яна плита підковоподібної форми погано збереглася, проте можна розібрати написи та зображення на обох сторонах цієї унікальної пам’ятки. На одному з боків вирізьблено православний рівнораменний хрест, кінці якого завершуються трилисниками. Такий хрест символізує Трійцю. Також він використовується для позначення Воскресіння Христового. Над хрестом висічені букви “ІНЦІ” — Ісус Назорей Цар Юдейський. По сторонах вертикальної гілки хреста букви ІС ХС — Ісус Христос. Під горизонтальною гілкою слово НІКА, що означає перемогу Христа над смертю. У нижній частині плити вирізьблено спис, довгу тростину й букви К П Т Р. Ці букви є символами копія сотника Лонгіна і тростини з губкою. Подібну іконографію можна бачити на українських іконах і фресках із зображенням сцени розп’яття. На другому боці плити ще можна прочитати напис, який у перекладі на сучасну українську мову означає: “Року Божого 1680 мая 4 переставився раб божий Іоан Сірко Дмитрович отаман кошовий війська запорізького за його царської пресвітлої величності Федора Олексійовича пам’ять праведного з похвалами”.

Збереглося погруддя Івана Сірка 1956 р. авторства О. Сит-

ника, А. Білика, С. Духовенка, встановлене на подвір'ї місцевої школи (фото 5). Як уже зазначалося, у основу твору автори поклали репінський варіант з відомої картини “Запорозькі пишуть листа турецькому султану”. Створений скульпторами портрет отамана овіяний героїзованою романтикою образно-емоційного вирішення, яка присутня і в картині І. Рєпіна [11]. Образ Сірка в цьому портреті близький до образу героя — ватажка, яким він постає у народних піснях:

“Як крикнув козак Сірко до козацької громади:
“Гей ви, хлопці! Та добрі молодці! Наступайте ж ви сміло!
Беріть шаблі в руки та рубайте превражу силу!”

На місці старої могили Івана Сірка на Капулівському місці 1990 р. встановлено пам'ятний знак: гранітна плита з написом “Тут знаходилась могила кошового отамана Івана Сірка, де він був похований 2 серпня 1680 р.”, поруч — плита з хрестом і фігурою скорботного ангела (фото 6).

Така довга дорога до гідного втілення образу видатної історичної особи — явище, характерне для багатьох пам'ятників уславленим героям козацької доби. Можна назвати пам'ятник Богданові Хмельницькому (м. Чигирин Черкаської обл.), Петрові Сагайдачному (с. Кульчиці Самбірського району Львівської обл.), Іванові Мазепі (с. Мазепинці Білоцерківського району Київської обл.), Іванові Виговському (с. Германівка Обухівського району Київської обл.) та інші. Пам'ятники встановлювали здебільшого на місцях героїчних битв або поховань. А отже, усі вони мають, окрім мистецького, ще й велике історичне значення.

1. Мицик Ю. Іван Сірко — національний герой українського народу // 500-річчя Запорозької Січі: Історія запорозького козацтва: сучасний стан та проблеми дослідження. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — С. 17-29. **2.** Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьких козаків. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — 302 с.: іл. **3.** Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Ред. П. Сохань та ін. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1990. — 560 с. **4.** Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994. — 539 с. **5.** Збірник козацьких літописів. Густинський літопис, Літопис Самійла Величка, Літопис Грабянки / Упорядники та перекладачі В. Кре-

котень, В. Шевчук, Р. Іванченко. — К.: Дніпро, 2006. — 974 с. **6.** Грибовський В. Могила Івана Сірка: притча про нездійснений меморіал / Владислав Грибовський // Експедиція ХХІ. — 2008. — № 9 (76). — [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.exp21.com.ua/ukr/expedition/76.htm> **7.** Поль Олександр Миколайович (1832-1890) — український громадський діяч, краєзнавець, археолог, підприємець і меценат. **8.** Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — 335 с. **9.** Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К.: Либідь, 1993. — 288 с. **10.** Черкасова Л. Екскурсійний маршрут: “Легендарний кошовий Іван Сірко або Місцями козацької слави” / [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://bizslovo.org/content/> **11.** І. Рєпіну для образу І. Сірка позував генерал М. Драгомиров — українець родом з Конотопа, письменник, публіцист, герой російсько-турецької війни 1877-1878 років (Див.: Белічко Ю. Україна в творчості І.Ю. Рєпіна. — К.: Мистецтво, 1963. — С. 64).

Annotation

Nataliya Sereda. “The koshoviy ataman Ivan Sirko is buried here” (the history of the creation of the memorial). In the article are exposed the stages of the building of the memorial on the grave of the Cossack ataman I. Sirko, the artistic peculiarities of the ensemble are analysed. In the article on the materials of the field of investigations of the author are determined the names of the sculptors and masters, concerned with the appearance of the memorial at the every of the stages of its history.

Key words: memorial complex, artistic peculiarities of the ensemble memorial complex.

Аннотация

Наталія Сэрэда. “Здесь похоронен кошевой атаман Иван Сирко” (история создания мемориала). В статье раскрываются этапы сооружения мемориального комплекса на захоронении казацкого атамана И. Сирка, анализируются художественные особенности ансамбля. На материалах полевых исследований автора установлены фамилии скульпторов и мастеров, причастных к появлению мемориала на каждом из этапов его истории.

Ключевые слова: мемориальный комплекс, художественные особенности ансамбля.